

ניצולה, מורה, אמא: גיבורת השואה לנה קיכלר-זילברמן

תקציר: בשנות המדינה הראשונות הייתה לנה קיכלר-זילברמן, מורה, מחנכת ופסיכולוגית, לניצולת השואה שזוהתה יותר מכול עם דמות האישה האימהית בתקופת השואה, כשאספה לחיקה מאה ילדים והייתה לדמות מופת בקרב הציבור הישראלי. דימוי זה הועצם עם הופעתו של ספרה "מאה ילדים שלי" בעברית בשנת תשי"ט (1959). על רקע הנוכחות העזה של השואה בשיח הציבורי בישראל ומקומו המרכזי של ציבור הניצולים בחברה הישראלית בשנות החמישים, מראה מאמר זה כי שורשי ההוקרה לאישה זו, ובכלל זה תיוג פועלה כגיבורה בתקופת השואה, נעוצים בחלוקת התפקידים המסורתית בין המינים, וכי המפתח להבנת העלאתה על נס נמצא בקורלציה בין המין הביולוגי וההשתייכות המגדרית שלה והפעולות שעשתה והתכונות שגילתה בתקופת השואה ואחריה, ובין הערכים והנורמות של החברה הישראלית בת הזמן בנוגע למעמדן, למקומן ולתפקידיהן של נשים בה, על רקע פרויקט בניין האומה הישראלית במדינתה.

מילות מפתח: נשים בשואה, גבורה בשואה, אמהות בשואה, נשים ומגדר.

זה היה ביוני 1942. בגיטו שרר רעב כבד. אנשים רבים מתו ברחוב. בגיטו כבר היו רגילים במראה של גווייה על גבי המדרכה. אבל אני הייתי בפעם הראשונה בגיטו של וארשה, ועדיין לא הייתי רגילה במחזה הזה. נעצרתי על יד גווייתה של האישה האלמונית – ולא יכולתי להמשיך בדרכי. הייתי מאובנת ממראה הזוועה. הרהרתי: הנה, כיצד מתה אישה יהודייה, לפני אישה ואם של מישהו. [...] רציתי ללכת משם, לברוח מן המראה הזה ומן ההרהורים האלה, אבל הייתי כממוסמרת למקום ההוא. פתאום קרע משהו את הדממה ואת ערפילו של הערב. משהו בדומה לאנקה קלה מאוד, בכי דקיק או מין יללה [...] אולי זה חתול רעב, המיילל בקרן זוית? אבל הלילה לא הגיעה מקרן זוית, אלא מערמת הבלויים דווקא. בלי להסס עוד קפצתי בכוח אל גוויית האישה והתחלתי תולשת את הבלויים – עד שהוצאתי מתוכם תינוק בן כמה שבועות. הוא חי, עדיין חי (קיכלר-זילברמן, 1961, 13).

סיפור גבורה זה בתקופת השואה – ששיאו בהצלת חייו של תינוק אחד בגטו ורשה והברחתו, מוצפן בכיס מעילה של אישה צעירה, לבית יתומים במגור על אף התנגדותו של הכומר לקבל את התינוק הנמול – הוא אחד הסיפורים הידועים שנקשרו בדמותה של לנה קיכלר-זילברמן,

האישה שנודעה בישראל כ"אם" למאה ילדים. בסיפור שואה זה נכחו שתי אימהות; בתוך כך הוא שילב שני היבטים של דמות האם בתקופת השואה. האם הביולוגית, ומי שבהיעדרה של הראשונה תפקדה כאם חלופית, ולקחה תחת חסותה את מי שלא היו צאצאיה הביולוגיים, הזינה אותם, טיפלה בהם וסעדה אותם, והרעיפה עליהם חום ורוך, רחמים ודאגה. נשים אלה פעלו בגטאות, בצד הארי ובמחנות. במחנה דראנסי בצרפת טיפלו נשים בילדים במסירות אין-קץ: תיקנו את בגדיהם, אלתרו סבון וכלי רחצה, חילקו את המרק הדל ודאגו לקטנים ולחלשים (עדות ז'ורז' וולרס בתוך משפט אייכמן עדויות, תשכ"ג, 433). הן גייסו כוחות כדי להרגיעם על סף המוות: כשעלו לרכבת אמרה סטפה וילצ'ינסקה, המחנכת הראשית בכית היתומים של יאנוש קורצ'אק, לילדים ולילדות ש"נוסעים לטיול, סוסף סוף יראו את השדות והיערות, את הפרחים שהם אף פעם לא ראו בגיטו. וחיוך, חיוך קל היה על שפתייה" (עדות ד"ר אברהם ברמן, שם, 293). אחרי השואה הן מצאו ילדים וילדות שנותרו לבדם והחלו להעבירם לישראל (שפטל, 1954; שיר, 1955א).

לנה קיכלר-זילברמן, מורה ומחנכת, פסיכולוגית, ניצולת השואה, מחברת "מאה ילדים שלי", ואחר כך "המאה לגבולם" ו"בית אמ" שהשלימו טרילוגיה, היא האישה המזוהה ביותר בחברה הישראלית עם היבט זה של דמות האם בשואה. ביסוד פועלה עמדה יצירת משפחה חלופית, פעולה נשית מובהקת ששימשה אמצעי להתמודדות עם המצוקה באירופה הכבושה בתקופת השואה (Milton, 1983, 19). היא נולדה וגדלה בוויאליצ'קה. אחרי שסיימה את הלימודים בגימנסיה העברית בקרקוב נרשמה לאוניברסיטה, ובה ולמדה פילוסופיה, פסיכולוגיה ופדגוגיה. בספרה "בית אמ" תיארה את הריאיון אצל האסיסטנט של הפרופסור לפדגוגיה ששאל מדוע בחרה במקצוע שלא תוכל להתפרנס ממנו, שכן משרות כמו מפקחים מטעם משרד החינוך, מנהלי סמינרים וגימנסיות ומרצים למורים ולגננות לא ניתנות ליהודים. היא השיבה שאף על פי כן תלמד מה שהיא אוהבת, ובינה לבין עצמה הביעה תקווה שאולי יבואו ימים טובים יותר (קיכלר-זילברמן, 1987, 99). עוד לפני שסיימה את לימודיה מצאה עבודה בבית ספר יהודי בביאלסקו, כמורה לכיתה ד'. כשפרצה מלחמת העולם השנייה, והיא כבר נשואה, חזרה לוויאליצ'קה. זמן קצר אחר כך נכנסה להיריון; התינוקת מתה (שם, 217-219). לימים התנכר לה בעלה ועזב אותה. אחרי שהיהודים בעיר גורשו לבלז'ץ היא הצליחה להגיע לוורשה, שם חיה בזהות שאולה, ופעלה להברחת ילדים מהגטו. אחר כך שימשה מטפלת לשתי ילדות בכפר פולני. אחרי המלחמה הגיעה לבית הוועד היהודי בקרקוב, ובו פגשה ילדים וילדות שנשארו לבדם. היא אספה אותם אל חיקה בבית שמצאה בעיירה זאקופנה, משם עשו את דרכם לצ'כוסלובקיה ואחר כך לצרפת, בדרכם לישראל, שאליה הגיעו ב-1949. הילדים נקלטו בקבוצת שילד.

בשנות המדינה הראשונות הייתה לנה קיכלר-זילברמן לרמות מופת בקרב הציבור הישראלי,

דימוי שהועצם עם הופעתו של "מאה ילדים שלי" בעברית בשנת תשי"ט (1959). במובנים רבים שנה זו היא שנת מפתח לניצולי השואה בחברה הישראלית, כפרטים וכקבוצה: אז עיגנה הכנסת את יום הזיכרון הלאומי לשואה בחוק מיוחד.¹ על רקע הנוכחות העזה של השואה בשיח הציבורי הישראלי הן "זיכרון פרטי" והן "זיכרון ציבורי" (שפירא, 1997), ובשל מקומם המרכזי של הניצולים בחברה הישראלית,² אני מבקשת לטעון כאן ששורשי ההוקרה כלפי לנה קיכלר-זילברמן נעוצים בחלוקת התפקידים המסורתית בין המינים, שהיא בבחינת אבן יסוד בחברה הישראלית.³ המפתח להבנת העלאתה של אישה זו על נס נמצא בקורלציה בין המין הביולוגי וההשתייכות המגדרית שלה והפעולות שעשתה והתכונות שגילתה בתקופת השואה ואחריה, ובין הערכים והנורמות של החברה הישראלית בת הזמן בנוגע למעמדן, למקומן ולתפקידיהן של נשים בה, על רקע פרויקט בניין האומה הישראלית במדינתה. עם זאת, הוקרה זו הייתה מוגבלת, שכן באותם ימים בארץ היו ראשונות בהיכל הגבורה בתקופת השואה נשים שאחזו בנשק, בדרך כלל במסגרת חברותן בארגוני מחתרת או בשורות הפרטיזנים ביערות, וסיפוריהן התיישבו עם רוח הערכים המקומיים שהייתה גברית במהותה. אימהות שדבקו בילדיהן הביולוגיים הקטנים עד מוות, וסיפוריהן, שהיה קשה ביותר להתמודד איתם ולעכל אותם, המחישו היטב את מצוקת העם היהודי במלחמת העולם השנייה לנוכח מדיניות הכיבוש הגרמני (גבע, 2010).

א. "אימת המלחמה בדמה, אהבת ילדים בליבה": לנה קיכלר-זילברמן כאם חלופית
 הפעולות שנקטה והתכונות שגילתה לנה קיכלר-זילברמן בתקופת השואה ואחריה תאמו את תפקידי האישה על פי חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים: היא דאגה לצרכים פיזיים בסיסיים של ילדים וילדות, מצאה קורת גג, השיגה מזון ופריטי לבוש. חזותה החיצונית תוארה כהתגלמות הנשיות: עדינה וחיננית, מבט רך, קולה מלטף, עיניה חמות וטהורות, פניה כפני אחות רחמנייה ולבה לב יהודי חם. "אותות הימים הטביעו חותמם הקשה עליה, אך לא הפחיתו מיופייה ומאצילותה" (בת עמי, 1959). כשנדרשה להגן על הילדים הביעה תקיפות וקשיחות כ"לביאה ממש", כאילו עומדת מאחוריה קבוצה מאורגנת: כך "האשה העדינה, שאין מאחוריה ארגון ומפלגה, נעשית בעת הצורך בעלת מרפקים" (שיר, 1955; רזילי, 1959; איזנברג, 1959).

1. חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, התשי"ט-1959, ספר החוקים, 280 (1959): 112.
 2. בשנים האחרונות כבר רווחת במחקר הטענה שציבור הניצולים והניצולות דווקא לא היה מושתק, מודחק ופסיבי. ראו למשל: יבלונקה, 2000; דר, 2006; גבע, 2010; כהן, 2010.
 3. המחקר הביקורתי הפמיניסטי הראה מזמן שבניגוד לשיח האגליטרי, שמתבטא למשל בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל, השוויון בין המינים לא התקיים בפועל, לא מבחינה חוקית ולא מבחינה חברתית. ראו למשל: יזרעאלי, פרידמן ואחרות, 1999; פוגל-ביז'אווי, 2011.

משחר נעוריה אהבה ילדים. אהבה זו הניעה אותה לבחור במקצוע שבאופן מסורתי הוא מקצוע נשי, כמו טיפול, הוראה וחינוך. הכשרתה הפדגוגית סייעה לה כשביקשה לשקמם. הרצון והצורך להציל ילדים הועמד כניגוד לדה-הומניזציה שכפתה מדיניות הכיבוש הגרמני: "אימת המלחמה בדמה. אהבת ילדים בליבה. אדם בעל שאר רוח וכוחות נפשיים לא רגילים" (וינשטוק, 1959). לעולם הקדימה את צורכיהם ואת רצונותיהם לצרכיה, לרצונותיה ולשאיפותיה שלה: אחרי המלחמה "היא עוברת על יד הועד היהודי של שארית הפליטה, ולפניה מתגלה אחת התמונות המחרידות: ריכוז של ילדי יהודים, מוכי נגעים וחולי, חורבות אדם – והיא אינה יכולה כבר להיפרד מהם. ודווקא באותם הימים היא נפגשת עם הפרופסור שלה מימי לימודיה במכללה הפולנית המפורסמת. וזה מזמין אותה להיות אסיסטנטית שלו מתוך הכרה בכושרה המדעי, אף מציע לה עבודה מדעית רבת ענין. לנה קיכלר עומדת על סף התגשמות חלומותיה מימי נעוריה, צפויה לה קריירה מדעית רבת חשיבות. בטחון כלכלי, עמדה מכובדת, עבודת-יצירה נותנת סיפוק וענין בחיים – והיא מוותרת על זה, על אושרה הפרטי, על שיקום חיים, כי נפשה שבויה בידי ילדי ישראל עלובים אלו. עד מהרה היא נצמדת לפעוטים אלו, וכאן מתחילה עבודת חייה" (אורבאך, 1960).

כינויה "אמא" בפי ילדים התאפשר גם בגלל היעדרן הפיזי של האימהות הביולוגיות שלהם ובשל גילם של הילדים, שלעתים הופרדו מאימהותיהם בגיל צעיר מאוד ולא תמיד זכרו אותן. "הייתי אולי קשורה אליה ביותר מכל הילדים. הייתי קטנה וחלשה והיא הייתה לוקחת אותי תמיד לחדר שלה. וכשהיינו מגיעים למקום עם לינה הייתי ישנה איתה. קראתי לה אפילו אמא. לא כל הילדים קראו לה אמא. אהבתי אותה מאוד והייתי קשורה אליה מאוד. את הורי אפילו לא הכרתי", העידה ניצולה צעירה (דרור, 1962). היעדרה הסופי של האם הביולוגית וחסרונה של דמות דומיננטית אחרת בחיי הילדים, שעם בואם לארץ בדרך כלל נשלחו למסגרות חינוכיות בהתיישבות העובדת, אפשרו זאת. "הם באים לגב' קיכלר עם בעיות של המשך לימודים, סידור בעבודה ואף בחירת בן-זוג. היא השושבינית הראשית בחתונותיהם, והיא גם העדה ראשית בעניין הפיצויים המגיעים להם מגרמניה. עדיין הם קוראים לה 'אמא' והיא מכנה אותם 'ילדי'" (וינשטוק, 1959; רזילי, 1959). "אני מאושרת שאני רואה אותם כך", אמרה קיכלר-זילברמן ב-1962. "אני זוכרת איך נראו ב-1945 וב-1946. אני משולבת בתוך חייהם והם משולבים בתוך חיי [...] אני שמחה מאוד שהם הגיעו ושמחה מאוד להכיר את... הנכדים שלי" (דרור, 1962).

אושר זה לא היה בכדי: בתקופת השואה איבדה קיכלר-זילברמן את בתה הביולוגית ובעלה עזב אותה. האובדן והבדידות הוערכו ככוח שהניע אותה לטפל באחרים, פעילות תובענית שהעסיקה אותה ונתנה משמעות לקיומה. היא עצמה הציעה לאימהות שאיברו בתקופת השואה את ילדיהן להתמסר לטיפול ביתומים: "נעזרם להזדקף ובזכות זאת נבנה גם אנחנו", אמרה

להן (רוזילי, 1959; קיכלר, 1961). באימוצם אל חיקה שיקמה את זהותה כאישה: הטיפול האינטנסיבי עזר להסיח את הדעת, הועיל לילדים ונראה שלא פחות מזה, איפשר לה לחבק ילדה שקראה לה אמא. במקרה של אם ובת הועצמה זהות זו: הגשמת הכמיהה לבת חדשה הייתה צעד ממשי בכינון מערכת יחסים ראשונית, הן מצד ילדות והן מצד נשים, שיכלה להיות צעד ראשון לשיקום.

סיפור אימהותה הביולוגית בעבר טושטש לטובת הדגשת פועלה בהווה. קורות חייה לפני בואה לבית הוועד היהודי בקרקוב הוצגו כנעדרי חום ואהבה, כמעט ריקים מתוכן, והיא הוצגה כגלמודה שנכספה לילדים.⁴ הטרגדיה האישית שלה נזכרה לעתים רחוקות: העיתונות אהבה לספר על מאה ילדיה שהיכו שורש בארץ. יוצאים מן הכלל היו עיתוני נשים. בקיץ 1959 הביאה מערכת "דבר הפועלת" קטע מ"מאה ילדים שלי" שבו סיפרה כיצד ראתה בילדה שפגשה (מירה) את דמות בתה המתה, שנזכרת תכופות בספרה זה.⁵ "מרת ארנה קראה עכשיו בקול מעל פיסת הנייר המלכלכת: 'מירה (מרים) מוזנר, נולדה 20 באוגוסט 1940 בלבוב'. השמות הפרטיים של הוריה לא נמסרו. '20 באוגוסט 1940?' האם לא היה זה יום הולדתה של בתי שלי? והרי גם היא נולדה בסנטוריום בלבוב, וקראתי שמה מרים... אלי שבשמים, הכל מתאים — גם הגיל, גם המין; וגם התאריך! ורק הדבר האחד הזה אינו מתאים, שילדתי שלי מתה..." (קיכלר, 1959, 267). כשהציגה לכתבת "למרחב" את בתה הביולוגית אותה ילדה בארץ, אמרה: "זאת היא ילדתי המאה ואחת" (בת עמי, 1959). לנה קיכלר-זילברמן ומאה הילדים שלה הוצגו כסוג של משפחה נורמטיבית, שכן ביסודה עמד גורל משותף של העם היהודי, שהוערך כקשר דם.

ב. "גאוותה: שכל ילדיה' כמוהם כילדי-הארץ": לנה קיכלר-זילברמן כמכשירה צברים
 לסיפור השואה של לנה קיכלר-זילברמן היו מאפיינים אוניברסליים, ועל כן באותם ימים לא מצא מקום מרכזי ברטוריקה של מפלגות ותנועות פוליטיות במסגרת ויכוחים שנקשרו לשואה, כמו הוויכוח על יחסי ישראל-גרמניה. אף שגם לסיפור שואה זה היה פוטנציאל להשתלב באישוש אידיאולוגיה או צדקתה של דרך, תנועה או מפלגה, רק לעתים רחוקות הוא נזכר בהקשר פוליטי: כשראה "מאה ילדים שלי" אור, עסקה העיתונות בין היתר באנטישמיות הגואה באירופה. ברשימה על הספר שפורסמה בביטאון הציונים הכלליים "הבוקר", הודגשו גילויי האנטישמיות שבהם נתקלו היא וילדיה באירופה. בקיץ 1961 כתב ביטאון מקי: "לצערנו לא השכילה ולא טרחה לנה קיכלר לאזן את התמונה על ידי הבאת סיפורים של ילדים שחזרו

4. ראו למשל, איזנברג, 1959; "מאה ילדים שלי", 1960.

5. ראו: קיכלר, 1961, 2, 15, 29, 46, 73, 125, 151, 194, 394. על מירה ראו: שם, 196-190, 327-328, 395-403, 396.

לפולין השסועה והחרבה לבושי מדים אפורים והם משיבים מלחמה שיערה ללאומנים ואנטישמים כאחד" (איזנברג, 1959; עמרם, 1961). אך כתבות ומאמרים כאלה היו נדירים ביותר. הערכה רשמית הגיעה מטעם מוסד ממלכתי: ב־1962 זכתה קיכלר-זילברמן באות אשת הנשיא ובאות אִם השנה מטעם ארגון נשים עבריות. בין הנואמות היו המשוררת לאה גולדברג, רחל כצנלסון-שז"ר ו"אם הבנים" רבקה גובר. כלת הפרס לא דיברה על פוליטיקה, אלא על "המשמעות העמוקה של האמהות המזמנת לאשה להתנסות בתחושת הנצחיות" (נגיד, 1962). זה מסביר גם את היעדרו של סיפור מעדויות משפטו של אדולף אייכמן שנפתח בירושלים באפריל 1961: סיפורים על אימהות הושמעו באולם בית העם כאשר היה מדובר באימהות ביולוגיות; עם הסיפורים האלה היה קשה להתמודד והיה קשה לעכל אותם, וגיבורותיהם גילמו בגופן את השואה והתקומה. בראשם עמד סיפוריה של רבקה יוסלבסקה שכתה נרצחה לנגד עיניה והושלכה לבור המתים; רבקה עלתה מן הבור, באה לארץ וילדה שני בנים (עדות רבקה יוסלבסקה בתוך משרד ראש הממשלה, תשכ"ג, 422). סיפורים על נשים שטיפלו במסירות בילדים נזכרו בשולי עדויות אחרות, ולא היו עיקרן.

סיפוריה של האם למאה ילדים ניצולים היה ברוח התהוותה של החברה הישראלית החדשה; הוא היה אופטימי: ההורים מתו אבל הילדים והילדות שרדו ובאו לבנות את חייהם בישראל. בלשונה של כתבת "מעריב" ב־1959, הייתה זו "אפופיאה מזעזעת שהחלה בפולין ונסתיימה ב'הפי אנד' בישראל" (וינשטוק, 1959). רצח ילדים בשואה הוצג כרצח "תקנת המחור של האומה", והאישה שפעלה באקלים שבו אימהות היא אמצעי לתיקון ולשיקום של יתומים ששרדו את התופת, וגילמה את ייעודה של האישה היהודייה בישראל, הפכה אותם לישראלים. כושרה כאם הועלה על נס משום שהיא העניקה אהבה שלא הייתה תלויה בדבר וסיפקה את צורך הקיום הראשוני של כל אדם. אהבתה הוצגה כאלמנט משקם ומבריא גם במישור הלאומי: "יש לחנך מחדש את הילדים האלו, שמאורעות האימים השחיתו אותם", ולהפוך אותם מ"אבק אדם" ל"בני אדם בעלי משקל ובעלי שיעור קומה" (אורבאך, 1960; סבירוני, 1959).

כוחו של הסיפור בנחמה הלאומית שסיפק: העיתונאיות שבאו לכתוב על קיכלר-זילברמן הדגישו את המטמורפוזה שעברו הילדים, מיהודים לישראלים, מגלותיים לצברים. הן מצאו סימנים חיצוניים לשינוי: בחזותם – מחיוורים וחלשים לשזופים וחזקים; במצבם המשפחתי – מיתומים בודדים לילדים במשפחות מאמצות ואחר כך להורים בעצמם; ובמקצועות שרכשו – הבנים קצינים בצה"ל, מהנדסים ונהגים, הבנות גננות, מטפלות ועקרות בית. המסקנה הייתה שהילדים שוקמו: מתשושים, חלשים, מושפלים וחולים הפכו ל"זקופי גו ושזופי פנים, גלויי פנים ומישירי מבט". אמנם לא כולם מיד "נראו כצברים", דיווחה אחת העיתונאיות, אך כשיתבגרו אין ספק שכך יהיו, קבעה. בין אלה שבגרו מצאה "חיילים, אלחוטאי באוניה, טייס, אחיות, גננות, אמהות לילדים [...] גאוותה: שכל 'ילדיה' כמוהם כילדי-הארץ לכל דבר",

התרשמה; "יחסי הקירבה ביניהם הדוקים מאשר בין אחים". בין דרכי ההתקבלות הייתה הקרבת החיים למען ביטחון הארץ ובניינה: "הבוקר" הזכיר ש"אחדים מבין בני הנוער הזה אף השתתפו כאן במלחמת השחרור שלנו". כתבת "למרחב" ציינה ש"רבים מהם התחתנו, ואחרים גויסו לצבא [...] השתתפו במלחמת השחרור, ושניים מהם נפלו במבצע סיני". ב-1962 דיווח "דבר" שהילדים היום הם "חברי קיבוצים ומושבים, פקידי ממשלה גבוהים, מורים ומהנדסים, טייסים וקציני צבא, אחיות מוסמכות ופקידות [...] הקימו משפחות משלהם ונתברכו בילדים" (רזילי, 1959; איזנברג, 1959; בת עמי, 1959; נתכנסו ילדי "לנה קיכלר", 1962). בתוך כך שיקפו את חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים: הבנות נותבו למקצועות נשיים מסורתיים, כמו אחיות וגננות, הבנים אחזו בהגה או בנשק והגנו על המדינה.

"מאה ילדים שלי" היה רב-מכר: שתי המהדורות הראשונות אזלו בתוך חצי שנה (רזילי, 1960). כמו ספרים שכתבו אז גיבורות שואה אחרות, כדוגמת "להבות באפר" מאת רוז'קה קורצ'אק ו"אנשי המחותרת" לחייקה גרוסמן, גם זה הוערך כספר שיש לו היבט לאומי חשוב, וגם הוא כמעט לא עסק בסיפורה האישי של המחברת. אך "מאה ילדים שלי" היה שונה: גיבוריו וגיבורותיו היו ילדים ונשים, והמניע לכתיבתו היה ניסיון התמודדות אישי ולא הזמנה מראש של תנועה פוליטית. אמנם לא היה זה הספר הראשון שהופיע בארץ על ילדים בשואה, אך נוכחותם של אחרים בעיתונות הייתה דלה יחסית ל"מאה ילדים שלי".⁶ ההנהלה הארצית של פועלי אגודת ישראל שילבה פרק מן הספר ב"עלון למדריך" ליום הזיכרון לשואה ולגבורה, בקיץ 1959 פורסם פרק גם ב"חרות", וקטע הודפס ב"דבר הפועלת". קיכלר-זילברמן הופיעה בציבור, בין היתר בקיבוצים, ושם האזינו לה גם ילדי המשק. ב-1962, כשכ"ז בניסן (יום הזיכרון לשואה ולגבורה) חל באחד במאי, הזמינה ועדת אחד במאי של מועצת פועלי רמת גן וגבעתיים את הציבור להרצאתה "ילדי ישראל בימי השואה והגבורה" (יום שואה בתנועה, 1960; קיכלר-זילברמן, 1959; יום שבתון וזיכרון השואה והגבורה, 1962; קיכלר, 1959, 266-267). בעיתונים הוערך ספרה כמקור היסטורי חשוב: "זכות המחברת היא בגילוי פנים אחרות ואספקטים חדשים לעמידת אחינו המובלים לטבח והמעטים המאושרים שניצלו". רחל ינאית בן-צבי המליצה: "כל אחד חייב לקרוא את הספר של לנה קיכלר, כמו יהודי אדוק הקורא בתפילה" (רזילי, 1959; וינשטוק, 1959).

"הספר מתאר את השואה, אך אינו שוקע בה, הוא מוציאנו ממנה. הוא אופטימי", הסבירה המחברת את סוד הפופולריות שלו. כך סברו גם המבקרים: "ערכו העיקרי הוא בתיאור מצבו האומלל של הילד היהודי לאחר השואה והפעולה שנעשתה כדי לשקמו ולהצילו", הסביר

6. עם אלה נמנו "ילדי השואה" מאת ד"ר אליעזר ירושלמי ו"כאגמונים בסער" מאת משולם עד (הוצאת אל"ף, תשי"ח).

"הבוקר"; "כל זה אינו פרי דמיון של סופרים [...] מאה הילדים של לנה נמצאים בארץ, מהם תופסים מקום חשוב בשטחי חיים שונים כבעלי מקצועות, כרופאים, כמהנדסים, כקצינים בצבא, כולם חרורי זיקה למולדת, הרגשת אחריות, נאמנות לעמם ולקנייניו ההיסטוריים, ואת כולם מאחדת אהבה עזה לאמם הקולקטיבית, ללנה", כתב "הצופה". דברים ברוח דומה הופיעו בבולטין של יד ושם (כהן, 1962; איזנברג, 1959; אורבאך, 1960; הלל, תש"ך). לצד היותו סיפור אופטימי, כוחו של "מאה ילדים שלי" היה בזמינותם של גיבוריו: האישה והילדים חיו בישראל, התכנסו כל שנה, והעיתונאים יכלו לדבר אתם ולתעד את השינוי שעברו. כניצולה וכמצילה ובתור מי ששמעה והשמיעה את סיפוריהם של ילדים בשואה, ניסחה קיכלר-זילברמן הגדרה משלה למושג הגבורה בתקופת השואה, הרחיבה את הקריטריון של הגיל הכרונולוגי של גיבורי השואה וגיבורות השואה הקלאסיים בחברה הישראלית, וקראה להקים אנדרטה לזכרם של הילדים (רזילי, 1959). העיתונות נתנה לה במה. עד פרסום "מאה ילדים שלי" תויג פועלם של ילדים בשואה כגילויי גבורה במדורים לנשים בעיתונים היומיים, כמו "האשה מה אומרת?" ב"דבר", "לאשה ולבית" ב"הארץ" ו"בחוג המשפחה" ב"הצופה". עם הצלחתו של הספר פרץ תיוג זה לכלל העיתון. המסר חצה מפלגות: "הצופה" הדתי-לאומי ראה ב"אנו מאשימים" "עדות של ילדים לוחמים וגיבורים [...] במידה מסוימת על-פי מהותה ותכנה, אפשר לראותה כהמשך העדות של הפרטיזנים ומורדי-הגיטאות". הייתה זו "גבורה בלתי-אמצעית, יומיומית", כתב ביטאון מק"י ביולי 1961. רוח דומה עלתה מרשימה ב"למרחב" של אחדות העבודה-פועלי ציון (אורבאך, 1960; עמרם, 1961; שלמה, 1960). מגמה זו לא נמשכה בימי משפט אייכמן, שרוב העדויות בו על ילדים הביאו את סיפוריהם של ילדים וילדות אלמונים חלשים שרעדו, בכו, קראו קריאות נואשות או נאלמו, ובסופו של דבר נרצחו (גבע, 2010, 149-150). בהתאם לרוח הכללית, ביטוי של גבורה בשואה היה קודם כול השתתפות בפעולה מזוינת. כך שאל התובע גרעון האוזנר את העד ד"ר אברהם (אדולף) ברמן שסיפר על גטו ורשה: "ראית את הילדים שלקחו חלק במלחמות הגיטו? [...] ראית את הגיבורים הקטנים האלה?" העד השיב בחיוב. "רציתי לספר על זה משהו", אמר; הוא סיפר על "נוער וילדים יותר גדולים" שהתגייסו למחתרת היהודית הלוחמת (עדות אברהם ברמן בתוך משפט אייכמן עדויות, תשכ"ג, 292, 294).

ג. "אמא-לנה", "הדוקטור" – לנה קיכלר-זילברמן ויאנוש קורצ'אק

בשנות המדינה הראשונות נשמעו בארץ גם סיפורים של גברים שעשו פעולות דומות לאלה של נשים כלנה קיכלר-זילברמן, ובראשם סיפורו ההרואי של יאנוש קורצ'אק, הוא ד"ר הנריק גולדשמיט, שהיה לאגדה. "מעריציו הרבים בצד הארי הציעו בלי הרף את עזרתם להצילו, אך הוא דחה את כל ההצעות האלה, נשאר עם ילדיו, דאג להם כאב ויחד אתם הלך למות", כתבה

ניצולה ב-1959. "אם ילד התייפח, מיהר הוא אליו, ליטף את ראשו והשתדל להרגיעו. דאגתו האחת הייתה שהילדים לא הספיקו להתלבש כהלכה כאשר הוצאו לפתע למקום הגירוש" (בידרמן, 1959). יאנוש קורצ'אק היה דמות מוכרת ומוערכת ביישוב עוד לפני השואה: הוא ביקר בארץ-ישראל לפני המלחמה, בין היתר בקיבוץ עין חרוד, שם הרשים מאוד את החברים (בסביץ, 1981). בשנות החמישים פורסמו במדור "לחנוך" ב"על המשמר" מאמרים שהעמידו במרכז את משנתו הפדגוגית (למשל ארנון, 1958; יאנוש קורצ'אק: 80 שנה להולדתו – 15 שנה להרצחו, 1958). מאמרים וכתבות אחרים הדגישו את זיקתו לרעיון הציוני (סימפוזיון על קורצ'אק בקיבוץ לוחמי הגיטאות, 1958). ב-1960 העלה תיאטרון הילדים המאוחד את "המלך מתיא הראשון"; הספרייה בבית לוחמי הגטאות נקראה על שמו (יצירת קורצ'אק: על הבמה, 1959); כעבור שנתיים הוחלט על הנפקת בול לזכרו (פולין: מחנות המוות וגולדשמיט-קורצ'אק, 1962); סיפורו נשמע בהרחבה במשפט אייכמן. כמו במקרים אחרים, תוכן העדות היה מתוכנן מראש (עדות צביה לובטקין בתוך משרד ראש הממשלה, תשכ"ג, 255).

שלא ככתבות על לנה קיכלר-זילברמן, הכתבות על יאנוש קורצ'אק לא התייחסו אליו כהורה. בעוד היא הייתה "לנה" או "אמא-לנה" (למשל: ויינשטוק, 1955; רזילי, 1959; בת עמי, 1959; שלמה, 1960), היה הוא "רופא, סופר, מחנך, עובד סוציאלי, הוגה דעות", "הומניסט ולוחם, מחנך מעולה ואוהב ילדים", "מורה ומחנך" (ארנון, 1958; פולין: מחנות המוות וגולדשמיט-קורצ'אק, 1962; צ"ב, תשי"ג, 35). ל"דוקטור" נקשרו תכונות שבאופן מסורתי מזוהות כתכונות של גבר, אב: איתן וסמכותי, מעורר אמון ומקרין ביטחון. ל"אמא-לנה" נקשרו תכונות נשיות: רכה ורגישה, מערסלת ומנחמת. היה זה ברוח חלוקת התפקידים המקובלת בין ההורים באותו זמן, מתוך הטעמה כי חריגה מהתפקיד המסורתי מאיימת על שלמות המשפחה ומתוך הנחה ש"התפקידים של האב ושל האם משלימים ומאזנים זה את זה" (גרוספלד, 1959, 290; מייס, 1953). סטראוטיפים אלה חוזקו אף שלא עמדו במבחן המציאות: קיכלר-זילברמן בפירוש הייתה סמכותית, נחושה ועוררה אמון וביטחון; בעיני הילדים הייתה דמות איתנה. על רקע זה כמעט אין צורך להסביר את הממצאים: מי שלא חששו כלל להציג את יאנוש קורצ'אק מבלי לטשטש אלמנטים באישיותו שבאופן מסורתי נקשרים לנשים היו נשים. הוא "היה שקוע בדאגה לילדים אשר נמצאו בביתו וילדים רבים אחרים אשר קיבל על אחריותו", כתבה עדה הגרי ב"למרחב". "נחלש מאד אך רק באופן פיזי, ברוחו התחזק. הוא היה איתן מאד". כמו האימהות שנשאו בעול ההישרדות היומיומי כך גם הוא, "למרות האסון המתקרב ובא, או אולי דווקא בשעת האסון, מחשבתו ורגשותיו פעלו ביתר חיוניות [...] מצבי רוח משתנים כה אופייניים לאדם הרגיש הזה, אשר שוב ושוב הצליח הודות לרצונו החזק, לחזור למסלול חייו היומ-יומיים למילוי החובות הקשות שנשא על שכמו" (הגרי, 1961). ב"חרות" תיארה אותו חיה לזר, עיתונאית וניצולת השואה בעצמה, אדם "נמוך קומה" ו"חלוש גוף", בעל "כף יד עדינה",

שקומתו וכוחותיו הפיזיים הדלים העצימו את גדלות נפשו (לזר, 1962). אף שלא מת בקרב, הוערך יאנוש קורצ'אק כגיבור, מבלי לערער על השתייכותו המגדרית. ההערכה כלפיו הייתה גם תוצר של ניכוס הזהות האימהית על ידי גבר. במובן זה הרחבת מושג הגבורה בתקופת השואה להקרבה עצמית למען ילדים – פעולה שהייתה בעיקר נחלתן של נשים-אימהות – התאפשרה גם באמצעות גילוי הוקרה לגבר. יאנוש קורצ'אק הוצג כגיבור בתקופת השואה בזכות בחירתו שלא להיפרד מילדיו שלא היו ילדיו הביולוגיים. אמנם הוא לא היה המחנך היחיד שעשה זאת (למשל אורבך, תשי"ד, 144), אבל הוא היה היחיד שנודע אז כציבור הישראלי ושמו היה מוכר עוד לפני השואה. סטפה וילצ'ינסקה, אם הבית של בית היתומים שניהל, שהלכה גם היא עם הילדים, כמעט לא נזכרת בכתבות עליו: ביום הזיכרון לשואה ולגבורה 1957 הוקדשה לפועלה רשימה קצרה במדור הנשים של "דבר", ושם היא הוצגה כ"יד ימינו של יאנוש קורצ'אק, המחנך הדגול של היתומים היהודים בפולין", ובקיצור, עזר כנגדו (שיר, 1957). מעשה גבורתו נזכר בדיון בחוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה בכנסת, אז אמר שר הפנים ישראל ברייהודה כי "בעצם ההליכה לטבח לא הייתה גבורה", אבל יאנוש קורצ'אק, הוסיף – ובכך ביטא את העמדה של השמאל הציוני בסוגיית הגבורה בשואה – "שהלך כפי שהלך עם ילדי בית-ספרו – הייתה בהליכתו גבורה, אף על פי שלא לחם".⁷

ד. סיכום: גיבורת השואה לנה קיכלר-זילברמן

בשנות המדינה הראשונות רחש הציבור הישראלי כבוד והוקרה ללנה קיכלר-זילברמן על רקע פרויקט הקמת המדינה ובניין האומה הישראלית, שביסודו הכשרתם של העולים שזה מקרוב באו לצברים: בלשונו של דוד בן-גוריון, "לצקת בדפוס של אומה מחודשת" (בן-גוריון, 1951). סיפורה היה סיפור ציוני וסיפור ישראלי מאוד: דמותה מאשרת את מקומו של פרויקט קליטת העלייה בשנות החמישים כמשימה לאומית ממדרגה ראשונה ומאששת את עוצמתו של כור ההיתוך כאמצעי להפיכת חברת המהגרים ההטרוגנית להומוגנית ככל האפשר. טביעות כור ההיתוך ניכרו גם בסיפוריהם האישיים של הילדים והילדות שלה, ששימשו הוכחה ליעילותו וסימנו אותם כבני הארץ ובנותיה. כך כתבה בעצמה באפילוג לספרה, כשתיארה את אחד המפגשים השנתיים של ילדיה בביתה: "בימים ההם היתה חולה מאוד, נאנחת ומתאוננת תמיד וחסרת ביטחון-עצמי", סיפרה על אחת הבנות. "ועכשיו? הבריאה יפה בגוף וגם בנפש". הייתה זו יולה שאומצה על ידי זוג ממושב עובדים והפכה לאביבה, "ועדיין היא קוראה לי בשם 'אימא'". הבנים, "כולם גבוהי-קומה, רחבי-כתפיים, יפים; מדיהם תואמים להם להפליא. הילוכם קל, גמיש, טבעי – הריני מסתכלת בהם והגאוה ממלאת לבי ועוברת על גדותיו", כתבה.

7. חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, התשי"ט-1959 (1959), דברי הכנסת, 26: 1390.

"עיניהם – מבריקות, שיניהם צחורות, עורם שזוף ולבושם צח ונקי" (קיכלר, 1961, 451-455).

גיבורת הסיפור של לנה קיכלר-זילברמן מילאה את ייעודה. זה סיפור על אישה בשואה שהעמיד במרכזו מופת של תכונות ופעולות שזוהו באופן מסורתי עם נשים. אמנם היא לא ילדה את הילדים והילדות, אך הטיפול בהם ושיקומם, ששיאם בהבאתם לארץ, הוערכו כלידה מחדש. היא הצטיינה בתכונות שבאופן מסורתי הן תכונות של נשים. מחויבותה לילדים הייתה בחירה, וזו הוצגה כטוטאלית. ב"מאה ילדים שלי" סיפרה כיצד דחתה הצעת נישואין: "אינני אוהבת שום אדם, חוץ מן הילדים", אמרה לרופא ד"ר ראפל, וזה אמר לה: "לא! דבר זה לא יוכל להכין שום גבר, ולא יוכל לקבלו! כל אשה כמהה לחיי-אושר עם גבר ולילד משלה. זה יעודה הטבעי של כל אשה!" והיא ענתה לו: "המלחמה משנה לפעמים את ייעודה של האשה. וגם ייעודי שלי נשתנה". באפילוג לספר ציינה כיצד קיבל אותה בן זוגה: "ידעתי למה אני צפוי' אומר הוא בנעימה של חשיבות ושחוק, 'ונשאתי אותך לאשה עם מאה הילדים שלך'" (שם, 352, 450).

אף על פי כן לא תויגה לנה קיכלר-זילברמן באותם ימים כגיבורת שואה קלאסית בחברה הישראלית: היא לא הייתה חברה בארגון מחתרת כמושה בגטו או ביער, ובמרכז סיפורה לא עמדה אימהות ביולוגית (גבע, 2010, 274). סיפור השואה שלה היה סיפור על אם וילדיה, אך לא היה קשה להתמודד אִתו ולעכל אותו: עצם היותה של לנה קיכלר-זילברמן אם שאיבדה את בתה הביולוגית הוצנע מאוד, והיא הוערכה כאמצעי שהכשיר סמל לתקומה ולא כדבר עצמו. גם במוכן זה היה מקומה של קיכלר-זילברמן נשי מאוד, בתור האובייקט ולא הסובייקט האוטונומי (דה בובואר, 2001, בייחוד 9-27). זירת הפעולה שלה הייתה מאחורי הקלעים, ולא בקדמת הבמה; בהפעלת כוח נסתר, ולא גלוי. היא עצמה תיעדה את פועלה, והתגלמותו המוצלחת של כור ההיתוך בו הפכה אותה לגיבורה בתקופת השואה, אך גיבורה מסוג אחר: גיבורה ששמרה על הרוח האנושית באהבה ובמסירות שאינן תלויות בדבר, לא בביולוגיה ולא במפלגה ולא בתנועה פוליטית.

על כן לא מפתיע לגלות שמי שתייגו את סיפורה כסיפור גבורה בתקופת השואה, ואותה כגיבורת השואה, היו נשים: העיתונאיות שראיינו אותה וסיקרו את מפגשיה השנתיים עם הילדים שבגרו. עמן נמנתה רחל חלפי, שב-1959 ראינה אותה ל"עולם האשה". המשוררת, אז סטודנטית באוניברסיטה העברית בירושלים, לפני כן כתבת צבאית ואחר כך עיתונאית ועורכת בקול ישראל, אחייניתו של אברהם חלפי ובתם של שמשון חלפי ומרים ברוך, מצאה באישה שפגשה אנטייתזה מובהקת לגיבורות התרבות של אותם ימים. הסופרלטיבים למי שהייתה אמם של עשרות ילדים וילדות פליטים נשזרו בביקורת על הלכי רוח תל אביביים של אז, שעוד רגע יהיו נחלת "דור האספרסו", וכך כתבה:

היום כמעט שכחנו מהי משמעותה האמיתית של גיבורה, של גיבורה אמיתית. וברוב להטנו לשכוח, אצנו להמיר את כתרה הסמוי והנצחי של זו – בכתרה הזוהר והצעקני של גיבורת היום: כל נערה החושפת שיניים בחיוך אווילי מעל טורי הרכילות, וכל ילדונת הנישאת לבעל מיליון מחו"ל. ובכל זאת, טוב להיזכר. מי שפוגש באשה קטנה ועירנית בשם לנה קיכלר, או מי שקורא את קורות מבצעה המופלא, נזכר לפתע במשמעותה הפשוטה והיסודית של המלה 'גיבורה'. זוכה וחש במעשה גבורה-של-ממש. נזכר, חש ומתרגש (חלפי, 1959).

מקורות

- אוירבך, ר' (תשי"ד). **בחוצות ורשה**, תל אביב: עם עובד.
- אורבאך, ש' (1960). אפוס של גבורה, **הצופה**, 29.7.60, עמ' 5.
- איזנברג, י' (1959). הילד היהודי בתקופת השואה, **הבוקר**, 6.11.59, עמ' 8.
- ארנון, י' (1958). סיפורי הילדים של קורצ'אק, **על המשמר**, 3.2.58, עמ' 2.
- בידרמן, מ' (1959). שנות ילדותי בגיטו וארשה, **דבר**, 18.9.59, עמ' 3.
- בן-גוריון, ד' (1951). מהפכת הרוח, **חזון ודרך** א, תל אביב: מפלגת פועלי ארץ-ישראל, עמ' 30.
- בסביץ, ל' (1981). ליאנוש קורצ'אק, בתוך **ולו רק הד...**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 36-38.
- בת עמי (1959). אמא של מאה ילדים ועוד ילדה, **למרחב**, 20.12.59, עמ' 4.
- גבע, ש' (2010). **אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוספלד, א' (1959). עם ילדינו: האב במשפחה, **דבר הפועלת**, כה, 11 (נובמבר), עמ' 290.
- דה בובואר, ס' (2001). **המין השני**, תל אביב: בבל.
- דר, י' (2006). **ומספסל הלימודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית 1939-1948**, ירושלים: מאגנס.
- דרור, א' (1962). "לנה תכניס אותי לחופה", **מעריב**, 26.4.62, עמ' 6.
- הגרי, ע' (1961). קורצ'אק וישראל, **למרחב**, **משא**, 35, 1.9.61, עמ' א-ב.
- הלל, ל"ב (תש"ך). "עוללים שאלו לחם – פורש אין להם", **ידיעות ירושם**, 21-22 (כסלו), עמ' 32-33.
- וינשטוק ת' (1955). אמא-לנה מכנסת ילדיה, **מעריב**, 29.4.55, עמ' 7.
- וינשטוק, ת' (1959). מאה ילדים – ואמם, **מעריב**, 28.8.59, עמ' 6.
- חלפי, ר' (1959). לנה העיזה להילחם במות, **עולם האשה**, 22.11.59, עמ' 6.
- יאנוש קורצ'אק: 80 שנה להולדתו – 15 שנה להירצחו (1958). **על המשמר**, 15.8.58, עמ' 7.
- יבלונקה, ח' (2000). מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה, בתוך א' שפירא, י' ריינהרץ וי' הריס (עורכים), **עידן הציונות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 297-316.
- יום שבתון וזיכרון השואה והגבורה (1962). **למרחב**, 27.4.62, עמ' 8.

- יום שואה בתנועה (1960). **שערים**, 25.4.60, עמ' 3.
- יזרעאלי ד', פרידמן א' ואחרות (1999). **מין מגדר פוליטיקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יצירת קורצ'אק: על הבמה (1959). **למרחב**, 24.12.59, עמ' 2.
- כהן, ב' (2010). **הדורות הבאים – איככה ידעו?: לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי**, ירושלים: יד ושם.
- כהן, צ' (1962). לנה קיכלר – אם השנה, **דבר**, 26.12.62, עמ' 3.
- לזר, ח' (1962). בראש מאתיים ילדים צעד יאנוש קורצ'אק – אל האלמוות, **מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים: פרסומים**, עמ' 46-48 (פורסם לראשונה ב**חרות**, 3.10.62).
- "מאה ילדים שלי" (1960). **הצופה**, 4.3.60, עמ' 5.
- מיים (ד"ר) (1953). תפקידו של האב במשפחה המודרנית, **חרות**, 6.7.53, עמ' 3.
- משפט אייכמן עדויות (תשכ"ג). **היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן** א, ירושלים: מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה.
- נגיד, י' (1962). תעודת "אם השנה" נמסרה ללנה קיכלר, **מעריב**, 26.12.62, עמ' 16.
- נתכנסו ילדי "לנה קיכלר" (1962). **דבר**, 24.4.62, עמ' 5.
- סבירוני, י' (1959). "רומן" השואה, **דבר הפועלת**, כה, 8 (אוגוסט), עמ' 218.
- סימפוזיון על קורצ'אק בקיבוץ לוחמי הגיטאות (1958). **למרחב**, 7.4.58, עמ' 3.
- עמרם, ש' (1961). ילדים הפוקחים עיני מבוגרים, **קול העם**, 7.7.61, עמ' 4.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (2011). **דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר, אזרחות וזכויות אדם**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- פולין: מחנות המוות וגולדשמיט-קורצ'אק (1962). **הבוקר**, 13.4.62, עמ' 7.
- צ"ב (תשי"ג). יאנוש קורצ'אק, **יד לשואה ולמרד**, ירושלים: הקרן הקיימת לישראל.
- קיכלר, ל' (1959). מירה, **דבר הפועלת**, כה, 9-10 (אוגוסט-ספטמבר): עמ' 266-267.
- קיכלר-זילברמן, ל' (1959). אני מבקרת את ילדי במנזר, **חרות**, 17.7.59, עמ' 5.
- קיכלר-זילברמן, ל' (1961). **מאה ילדים שלי**, ירושלים: יד ושם וקריית ספר.
- קיכלר-זילברמן, ל' (1987). **בית אמי**, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- רזילי, ח' (1959). אמא ל-100 ילדים, **הארץ**, 31.8.59, עמ' 3.
- רזילי, ח' (1960). מה היו הבסטסלרס בישראל? **הארץ**, 4.3.60, עמ' 7.
- שיר, מ' (1955). צוואת האם של ילדי הגיטו, **דבר**, 18.1.55, עמ' 3.
- שיר, מ' (1955). האשה מה אומרת? לנה קיכלר, **דבר**, 4.5.55, עמ' 4.
- שיר, מ' (1957). אמהות הגיטו, **דבר**, 30.4.1957, עמ' 3.
- שלמה, (1960). "לנה קיכלר מספרת", **למרחב**, 3.2.1960, עמ' 2.
- שפטל, א' (1954). לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד, **דבר**, 9.12.54, עמ' 3.
- שפירא, א' (1997). השואה: זיכרון פרטי, זיכרון ציבורי, **יהודים חדשים, יהודים ישנים**, תל אביב: עם עובד, עמ' 86-103.

Milton, S. (1983). Issues and Resources, *Proceedings of the Conference on Women Surviving the Holocaust*, E. Katz and J.M. Ringelheim, eds. New York: Institute for Research in History.

geva.sharon@gmail.com

sharon-geva.blogspot.co.il